

In memoriam

Afscheid van Nasr Hamid Abu Zaid (1943-2010)

Op 5 juli overleed de internationaal gerenommeerde Egyptische koranwetenschapper prof. dr. Nasr Abu Zaid, vlak voor zijn 67^e verjaardag. Hij was opgenomen in een ziekenhuis in Cairo met een hersenvliesontsteking. Voor *ZemZem*, tijdschrift over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en islam – schreef Nico Kaptein een in memoriam dat in september verschijnt.

Vertrek uit Egypte

Eind oktober 1995 ontmoette ik Nasr Hamid Abu Zaid voor het eerst, toen hij samen met zijn echtgenote Ebtehal Younes naar Nederland kwam. Namens de Leidse Universiteit haalde ik het echtpaar af van Schiphol en bracht ik hen naar een appartement in Oegstgeest, dat voor hen als woning zou dienen. Eerder dat jaar waren er diverse besprekingen geweest tussen onder meer het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Leidse Universiteit, waarbij werd overeengekomen dat Abu Zaid aan de Leidse Universiteit academisch onderdak zou worden verleend. Vanaf 1995 tot aan zijn overlijden heeft Abu Zaid in Nederland gewoond.

De reden voor zijn vertrek uit Egypte was indertijd wereldnieuws. Toen aan het begin van de jaren negentig in Egypte de radicale islam zich sterk manifesteerde in het openbare leven, werd het voor kritische intellectuelen steeds moeilijker hun geluid te laten horen. Een van de absolute dieptepunten in deze periode was de moord op de seculiere intellectueel Farag Foda door radicale moslims. Vanwege zijn denkbeelden over de koran was Abu Zaid ook omstreden en werd hij tijdens een lastercampagne op grond van zijn liberale geschriften als afvallige bestempeld. Door een (later in deze vorm afgeschafte) eigenaardigheid binnen het Egyptische recht raakten hij en zijn vrouw in een moeilijke situatie. Binnen dit recht was het namelijk op grond van het principe van *hisba* voor elk individu mogelijk als een soort openbare aanklager elk ander

individu voor de rechter te slepen. Volgens de *hisba* heeft elke moslim de plicht 'het goede te bevorderen en het kwade te verbieden' en tegenstanders van Abu Zaid schrokken er niet voor terug dit als wapen in te zetten. Op grond hiervan werd een rechtzaak aangespannen waarin de rechter werd gevraagd het huwelijk van Abu Zaid te ontbinden, omdat deze als 'afvallige' niet met een islamitische vrouw gehuwd mocht zijn.

Tot verbijstering van velen, zowel binnen Egypte als daarbuiten, werd op 14 juni 1995 het huwelijk door de burgerlijke rechtbank in Cairo daadwerkelijk ontbonden.¹ Het echtpaar weigerde dit vonnis te accepteren en Ebtehal Younes besloot bij haar man te blijven. Inmiddels leefde het stel onder permanente bewaking en toen de situatie in Egypte steeds levensbedreigender werd vertrokken zij als ballingen naar Nederland.

Koranuitleg

De ideeën van Abu Zaid die uiteindelijk tot zijn vertrek leidden waren neergelegd in een aantal publicaties, met name in zijn boek uit 1990 *Mafhum al-nass: dirasa fi `ulum al-qur'an* ('Het concept van de tekst: een studie naar de koranische wetenschappen'). In zijn studie van de koran stond Abu Zaid in de lijn van drie Egyptische geleerden, door hem zeer hoog geachte Taha Husayn (1889-1973), Amin al-Khuli (1895-1966) en Muhammad Khalafallah (1916-1997), die alledrie op hun eigen wijze de koran als een literair document hadden beschouwd en deze als zodanig vanuit een literatuurwetenschappelijke benadering hadden bestudeerd. Hiernaast putte hij ook inspiratie uit het werk van uiteenlopende auteurs over hermeneutiek, communicatie en semiotiek. Tijdens zijn studie aan de Universiteit van Pennsylvania in Philadelphia in 1978-1979 maakte hij kennis met het werk van twee auteurs die van blijvende invloed op zijn ideeën zijn gebleken: het werk over hermeneutiek van de Duitse filosoof Hans-Georg Gadamer (1900-2002), en in de tweede plaats de publicaties van de Japanse

¹ Later, op 5 augustus 1996, bekrachtigde het Egyptische Hooggerechtshof dit vonnis, waardoor het onherroepbaar werd.

korangeleerde Toshihiko Isutzu, die in de jaren '60 op grond van de semantische analyses van de arabische tekst het wereldbeeld van de koran construeerde. Hiernaast was een andere inspiratiebron het werk van de Spaans-Arabische dichter en mystieke filosoof Muhyi al-Din ibn `Arabi (gest. 1240).

In zijn manier van lezen van de koran ging Abu Zaid er vanuit dat deze in zijn historische, sociale en culturele context moet worden begrepen en dat de tekst als zodanig niet een eenzijdige mededeling van God aan de mens is, maar dat de mens als ontvanger van de tekst zelf ook een actieve rol heeft in het begrijpen van de tekst. Hoewel Abu Zaid de goddelijke oorsprong van de tekst nooit heeft ontkend, waren zijn opvattingen over de literatuurwetenschappelijke bestudering van de tekst en de menselijke dimensie van de koran voor veel radicalen niet te verteren. Zij zijn immers van mening dat de koran als woord van God maar voor één enkele uitleg vatbaar is.

De positie van Abu Zaid werd nog problematischer doordat hij zich in zijn werk niet alleen uitliet over de methodologie van de koranstudie, maar die methodologie ook daadwerkelijk toepaste op allerlei gevoelige passages uit de koran. Hierdoor verdedigde hij bijvoorbeeld de gelijkheid van mannen en vrouwen, en waarschuwde hij voor de manipulatie van koranteksten voor politieke doeleinden.

Toen Abu Zaid in 1992 bij de afdeling Arabisch van Cairo University aangaf dat hij bevorderd wilde worden tot gewoon hoogleraar moest volgens de gangbare procedure zijn werk worden beoordeeld en hoewel het hier om een academische toetsing ging werd ook door sommige beoordelaars op het 'ketterse' gehalte van zijn werk gewezen. De 'affaire Abu Zaid' was geboren.

Abu Zaid in Nederland

Internationaal trok deze affaire veel aandacht en Abu Zaid had verschillende opties voor een verblijf in het buitenland, zoals hij me later verschillende malen heeft verteld. Uiteindelijk koos hij voor Nederland op grond van de reputatie van de Leidse Universiteit op het terrein van de oriëntalistiek en zijn bekendheid met

de firma Brill. In Nederland werd Abu Zaid en zijn vrouw op humanitaire gronden een verblijfsvergunning aangeboden.

Bij de universiteit vond hij fysiek onderdak bij het trainingsprogramma voor Indonesische studenten, het Indonesian-Netherlands Cooperation in Islamic Studies programma, waar ik toen werkte en daar hadden Abu Zaid en ik tot aan zijn pensionering in 2008 een werkplek op dezelfde gang. Hoewel hij heel veel reisde, voelde hij zich in Nederland thuis en nadat hij zich hier eenmaal had gevestigd, is hij hier blijven wonen en heeft hij diverse malen aanbiedingen van prestigieuze universiteiten in het buitenland afgeslagen, omdat hij op zijn leeftijd niet nog eens een nieuw leven wilde beginnen.

In Leiden participeerde Abu Zaid met groot enthousiasme in het Engelstalige MA-programma Islamic Studies, met name in het twee wekelijkse *thesis writing seminar* waarbij studenten het voorstel voor hun eindschriftie presenteerden. Verder was hij actief als begeleider van MA-scripties en proefschriften. Vanaf 2000-2001 bezette Abu Zaid de prestigieuze Cleveringaleerstoel, waarvoor hij op 27 november 2000 zijn inaugurele rede hield onder de titel: 'The Qur'an: God and man in communication'. Vanaf 2004 was Abu Zaid tevens verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht, waar hij de Ibn Rushd leerstoel voor Humanisme en Islam bezette, welke leeropdracht hij op 27 mei van dat jaar officieel aanvaarde met een oratie getiteld, 'Rethinking the Qur'an: towards a Humanistic Hermeneutics'. In Leiden ging hij in 2008 met emeritaat en in Utrecht was er begin juli van dit jaar een afscheidssymposium gepland, dat nu naar een latere datum is doorgeschoven.

Waardering

Behalve de reeds genoemde geschriften, publiceerde Abu Zaid nog een groot aantal andere boeken en artikelen. Aanvankelijk schreef hij uitsluitend in het Arabisch en later ook in het Engels. Hiernaast is veel van zijn werk verschenen in vertaling, bijvoorbeeld in het Frans, Duits, Turks, Indonesisch, Perzisch, en Italiaans. Met name wil ik hier noemen *Naqđ al-khitab al-dini* ('Kritiek op het

religieuze discours') uit 1992; een buitengewoon levendige en lezenswaardige autobiografie in het Duits (*Ein Leben mit den Islam*, 1999; ook vertaald naar het Nederlands als *Mijn leven met de islam: zoals verteld aan Navid Kermani*, Haarlem: Becht); het rapport *Reformation of Islamic Thought: a Critical Historical Analysis* dat hij in 2006 schreef op uitnodiging van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), en recentelijk in 2008 verscheen *Mohammed und die Zeichen Gottes: der Koran und die Zukunft des Islam*. Verder maakte hij deel uit van de internationale adviesraad van de *Encyclopedia of the Qur'an* (Brill, Leiden).

Voor zijn werk ontving Abu Zaid hoge waardering, zowel in het in het Westen als in de islamitische wereld. Deze waardering bestond al lang voordat de affaire Abu Zaid ontstond, zoals onder meer blijkt uit een fellowship van de Ford Foundation voor studie in de Verenigde Staten (1978-1979), en uit een visiting professorship aan de Osaka University in Japan (1985-1989). Na 1995 was hij ook een tijd fellow bij het Wissenschaftskolleg in Berlijn en bij het ISIM in Leiden.

Niet alleen als geleerde, maar ook als strijder voor de mensenrechten heeft Abu Zaid de nodige eerbewijzen ontvangen, zo ontving hij bijvoorbeeld in 1998 de *Jordanian Writers Association Award for Democracy and Freedom*; in juni 2002 de prestigieuze *Franklin D. Roosevelt Freedom of Worship Medal* in aanwezigheid van koningin Beatrix; en in november 2005 de *Ibn Rushd for Freedom of Thought Prize* in Berlijn.

Ondanks al deze eerbewijzen en internationale erkenning bleef Abu Zaid een buitengewoon beminnelijk en toegankelijk mens die graag met iedereen van gedachten wisselde, ook wanneer deze aanvankelijk door Abu Zaid's beroemdheid en enorme internationale faam geïntimideerd waren. Een van de karakteristieke opmerkingen die hij beginnende studenten altijd voorhield was dat er geen domme vragen bestaan, maar slechts domme antwoorden. Zijn openheid ging zelfs zo ver dat hij van mening was dat mensen als Wilders onverkort hun ideeën moesten kunnen ventileren.

De betekenis van het werk van Abu Zaid is zeer groot. Ik noemde reeds zijn talrijke publicaties. Daarnaast ontving hij veel bezoekers uit binnen- en buitenland en reisde hij heel veel om aan congressen en workshops deel te nemen. De laatste jaren verbleef Abu Zaid ook met enige regelmaat in Indonesië in het kader van de Liberty for All Foundation, een internationale organisatie die zich inzet voor vrede en tolerantie, met name door gematigde en progressieve moslims te steunen. Verder heeft hij ontelbare interviews gegeven, zowel in de geschreven pers, als voor de radio en televisie, over de hele wereld, inclusief de islamitische wereld.

Deze grote internationale bekendheid was volkomen terecht, omdat Abu Zaid als een van de weinige hedendaagse denkers bereid was en het lef had om buiten de door de islam zelf aangegeven kaders te denken, en daardoor werkelijk tot nieuwe inzichten te komen. In het genoemde WRR rapport klinkt zijn teleurstelling door over andere denkers, zoals Tariq Ramadan, die dit niet doen en daardoor niet in staat zijn de intellectuele impasse in de contacten tussen de islamitische wereld en de Westerse wereld te doorbreken. Volgens Abu Zaid leidde een dergelijke opstelling uitsluitend tot polemiek en apologetiek (p. 93). Door zijn persoon en werk heeft Abu Zaid een eminente bijdrage geleverd aan het islamdebat.

Ondanks het grote persoonlijke offer dat hij heeft moeten brengen door zijn onvrijwillige vertrek uit Egypte en andere tegenslagen en tegenwerking – zo werd hem eerder dit jaar nog de toegang tot Koeweit ontzegd – bleef hij optimistisch over de toekomst omdat, zoals hij zelf altijd zei, we ons geen pessimisme kunnen veroorloven.

Het is voor mij persoonlijk een zeer groot voorrecht Nasr goed gekend te hebben en hij heeft mijn leven in vele opzichten verrijkt. Als vriend zal ik Nasr blijven missen.

Nico Kaptein is als islamoloog verbonden aan de Leidse Universiteit